ARAP DİLİNDE "ME'ÂNÎ'L-HURÛF" İLMİNE DÂİR LİTERATÜR ÇALIŞMALARI

Ahmet YÜKSEL (*)

Özet

Bu makalede ilk dönemden günümüze kadar Arapça'da harf ve edatların anlamları ve kullanımlarını inceleyen "Meânî'l-Hurûf" ilminin doğuşu ve gelişimi döneminde ortaya konulan eserler ele alınmaktadır. Bu bağlamda önce kısaca harfler ve edatların genel nahiv kaynakları içerisindeki yerine değinilmiş, daha sonra sırasıyla sadece harfler konusunu ele alan kaynaklarla yalnızca tek bir harf veya edatı ele alan kaynaklar üzerinde durulmuş, makalenin sonunda ise harfler ve edatlar konusunda son dönemlerde yapılan bazı çalışmalardan kısaca söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Me'ânî'l-Hurûf, harfler, edatlar.*

The Literature Studies on "Ma'ânî al-Hurûf " in the Arabic Language

Abstract

The subject of letters in Arabic has been studied in various fields from the very first periods as well as in the general Arabic grammar sources. It is seen that this field has developed very rapidly and very rich sources have been produced in the first five centuries. While the first studies are mostly related to the whole letters, later studies are related only one letter. Thus, the studies in relation to the letters can be examined into three groups: While the first group studies are related to the whole letters in general, the second group studies are concerned only the letters of Quran, and the third ones are about only one letter or particles. In addition, although it is not very common, some studies are related only one letter or preposition existing in Quran.

Key Words: *Ma'ânî al-Hurûf, letters, prepositions.*

*) Yrd. Doç. Dr., O.M.Ü. İlh. Fak. Arap Dili ve Belâğatı Ana Bilim Dalı
(e-posta: ayuksel@omu.edu.tr)

Giriş

Arapça'da harf ve edatların anlamlarının incelenmesine ilişkin faaliyetler tefsir ilminin omuzlarında yükselmeye başlamıştır. Müfessirler Kur'ân ayetlerinde geçen her bir harf ve edatın değişik anlamlarını açıklıyorlardı. Harf ve edatlar hakkında tefsir kitaplarının yanında dîvan şerhleri, nahiv, lügat ve belagat kaynaklarında da mütekaddimûn âlimlerine âit pek çok görüş mevcuttur. Sonra nahiv alimleri bu harflerin anlamları ile ilgili müstakil eserler meydana getirmişlerdir. Bu çalışmalar zamanla gelişerek *"Ilmu Meânî'l-Hurûf"* adıyla müstakil bir dal hâline gelmiştir: Dilciler harflere özel bir önem vermişler ve harfleri değişik açılardan ele almışlardır. Örneğin belagat âlimleri harfleri değişik anlamları ve kullanım şekilleri açısından ele alırken, sarf âlimleri harfleri ibdâl, i'lâl, hazif, ziyâde, idğâm gibi yönlerinden ele almışlardır. Nahiv âlimleri ise harflerin ifade ettiği anlamlar yanında harflerin cümlede lafzî etki etmesi veya etmemesi (amel), zâid olarak kullanılması veya kullanılmaması, cümleden düşürülmesi (hazif) gibi yönlerini incelemişlerdir.

Harfler konusu el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö 175/791)'nin *Kitabü'l-'Ayn*'ı, Sîbeveyh (ö. 180/796)'in *el-Kitâb*'ı[1], el-Müberred (ö.285/898)'in *el-Muktedab*'ı[2]; Zeccâcî (ö.340/950)'nin *el-Cümel*'i, Zemahşerî (ö.538/1143)'nin *el-Mufassal*'ı[3], İbn Yaîş (ö.643/1245)'in *Şerhu'l-Mufassal*'i başta olmak üzere klâsik nahiv kaynaklarının hemen hepsinde ele alınmıştır. İbnu'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-'Aşr*'ı ve Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Muhkem fi Nakti'l-Mesâhif*'inde de harflere oldukça geniş yer verildiği görülür. Ancak biz bu makalede genel olarak harfler konusunu ele alan çalışmalara deyinmeyi düşündüğümüz için harflerin diğer nahiv kaynakları içersindeki yeri üzerinde fazla durmayacağız. Konuyu temelde iki bölümde ele alacak; birinci bölümde harfler konusunu ele alan çalışmalar, ikinci bölümde ise yalnızca tek bir harfi ele alan çalışmalara deyineceğiz. Makalenin sonunda ise gerek ülkemizde ve gerekse Arap dünyasında konuyla ilgili olarak son zamanlarda yapılan çalışmalardan kısaca söz edeceğiz.

I- Genel Olarak Harfleri Ele Alan Çalışmalar

Bu konudaki ilk çalışma el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin yapı/hece harflerinin anlamlarını tek tek açıkladığı *el-Hurûf* adlı eseridir[4]. İbnü'n-Nedîm, Kisâî (ö. 189/805)'nin

1) Mütekaddimûn nahiv âlimleri içersinde harfler konusuna en geniş yer verenlerin başında Sîbeveyh gelir. *el-Kitab*'ının hemen her yerinde harfler konusuyla ilgili bilgiler bulmak mümkündür.

2) Bu konuya oldukça geniş yer veren bir diğer nahiv alimi ise Müberred olmuştur. Harfler konusu *el-Muktedab*'ın dört cildi içersinde değişik yerlerde dağılmış haldedir. Bunların geçtiği yerler eserin IV. cildinin el-Fehârîs bölümü içersinde cilt ve sayfa numaraları ile verilmiştir. Bk. Ebü'l-Abbas, Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab*, nşr. Muhammed Abdülhâlık Udayme, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, c. IV, el-Fehârîs bölümü, s. 115-145.

3) Zemahşerî *el-Mufassal* adlı eserini üç kısma ayırmış, birinci kısımda isimleri, ikinci kısımda fiilleri, üçüncü kısımda ise harfleri ele almıştır. Bk. Ebü'l-Kâsım, Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufassal*, takdîm ve ta'lik: Muhammed İzzeddin es-Saîdî, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, I. Baskı, 1410/1990, harfler konusu için bk. s. 337-476.

4) Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, M.E.B., İst., 1971, II, 1729; Halîl b. Ahmed'in bu eseri Dr. Ramazân Abdü't-Tevvâb'ın tahkîk ve takdîmi ile ilk kez Kahire'de 1389/ 1969 yılında Aynü'ş-Şems Üniver-

de *el-Hurûf* adında bir eserinin olduğunu söyler[5]. Halil b. Ahmed ve Kisâî'den sonra pek çok dilci tarafından aynı ismi taşıyan çalışmalar yapılmıştır. İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî[6] (ö. 206/821), el-Müberred[7] (ö. 286/899), Abdurrahman b. Ebî Hammâd el-Kûfî[8], İbn Düreyd[9] (ö. 321/933), Ebû Nasr el-Fârâbî[10] (ö. 339/950), el-Âmidî[11] (ö. 370/980) ve er-Râzî[12] (ö. 631/1234)'nin de *el-Hurûf* adını taşıyan eserlerini zikredebiliriz[13]. Ancak Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Hurûf*'u harflerin cümlede ifade ettiği anlamın felsefî boyutuna ağırlık verirken, Râzî'nin eseri ise harflerin anlamlarından ziyâde yapılarıyla ilgilidir. Râzî 15 bölüme ayırdığı bu eserinde mehmûz, mehcûr, şedîd, rihve, mutbaka, münfetiha, müstâ'liye, munhafida, kalkale harfleri, harflerin kullanımı, harflerde ibdâl, cümmel hesabı, harflerin mahreçleri ve sıfatları, mu'cem harflerinin tanzîmi, harfin anlamı, türleri, kullanılışları, harflerdeki ibdâl, noktalı ve noktasız harfler ve sûre başlarındaki mu'cem harfleri gibi konuları ele alır.

sitesi tarafından yayınlanmıştır. Ramazân Abdüttevvâb esere yazdığı mukaddimede eserin Halîl'e nisbetinin kuşkulu olduğundan bahisle, onun hâl tercemesini yazanların çoğu tarafından bu eserin zikredilmediğini, ancak eserin Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö.630/1233) tarafından bilindiğini ve kendisinin *el-Hurûf* adındaki kitabında ondan rivâyette bulunduğunu, yine Zehebî (ö. 748/1347) tarafından bilindiğini ve onun bu eseri ihtisar edip bizzât kendi el yazısıyla yazdığını, aynı şekilde Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414)'nin *"Besâirü Zevî't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz"* adlı eserinde Halîl'in *el-Hurûf*'undan nakilde bulunduğunu, yine Süyûtî'nin de (ö. 911/1505) *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Lüğa ve Envâ'ihâ"* adlı eserinde ondan iktibaslarda bulunduğunu beyan eder. Bk. *a.g.e.*, Mukaddime kısmı, s. 4. Ramazân Abdü't-Tevvâb eseri bir de İbnü's-Sikkît ve Râzî'nin aynı isimdeki eserleriyle birlikte *"Selâsetü Kütüb fi'l-Hurûf-li'l-Halîl b. Ahmed ve'bni's-Sikkît ve'r-Râzî"* adıyla yayınlamıştır. Bk. *a.g.e.*, I. Baskı, Kahire, 1402/1982, s. 10-31.

5) İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1384/1964, s. 104; Celâleddin es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabâkâti'l-Lüğaviyyîn ve'n-Nuhât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Kahire, 1964, I, 164.

6) Cemâleddin Ebi'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kıftî (ö. 646/1248), *İnbâhü'r-Rüvât 'alâ Enbâhi'n-Nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, I. Baskı, Kahire, 1639/1950, II, 224. Ebû Amr eş-Şeybânî'nin eserinin diğer bir adı da *el-Cîm*'dir. Kitap dilciler arasında daha çok bu isimle tanınmıştır. Bk. Kenan Demirayak- M. Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 2000, s. 148.

7) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 94.

8) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 63.

9) A. Haffner ve'l-Eb Luvis Şeyho, *el-Bulğa fî Şüzûri'l-Lüğa*, el-Matba'atü'l-Katolikiyye li'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, I. Baskı, 1908, II. Baskı 1914, Beyrut, s. 159.

10) Fârâbî'nin bu eseri Muhsin Mehdî tarafından tahkîk edilmiş ve Beyrutta Dâru'l-Meşrık tarafından yayınlanmıştır. Ebû Nasr el-Fârâbî'nin bu eseri *el-Elfâz ve'l-Hurûf* adıyla da geçmektedir. Bk. Süyûtî, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Lüga ve Envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Ahmed Cade'l-Mevlâ-Ali Muhammed el-Bicâvî- Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, I, 211, İbnü's-Sîd el-Batalyevsî *el-Mesâ'il ve'l-Ecvibe* XV, 138'de Fârâbî'nin bu eserinden *Kitâbü'l-Hurûf* adıyla iktibaslarda bulunmuşlardır.

11) Kıftî, *İnbâh*, I, 287.

12) Râzî'nin bu eserini Dr. Reşîd Abdurrahmân el-'Ubeydî tahkîk etmiş ve 1974 yılında *Mecelletü'l-Mevridi'l-'Irâkıyye* dergisi III. Cilt, 3. cüz'ünde yayınlamıştır. Eserin bir de Ramazân Abdü't-Tevvâb tahkîki ile *Selâsetü Kütüb fi'l-Hurûf* adlı eseri içersindeki neşri vardır. Bk. *Selâsetü Kütüb fi'l-Hurûf*, I. Baskı, 1402/1982, Kahire, s. 115-161.

13) Râzî'nin bu eserinin bir nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphânesi Lâleli Bölümü nr. 3739'da kayıtlıdır.

Ebû'l-Hüseyin el-Müzenî'nin *el-Hurûf* adlı eseri de ilk döneme âit harfler konusunda yapılan çalışmalardan biridir. Eser Arapça anlam harflerinin kullanımını alfabetik olarak ele alan bir çalışmadır[14].

Meânî'l-Hurûf çalışmalarının h. II. yy. ile VI. yy. arasında daha uzun kitap başlıkları altında sürdürüldüğünü görüyoruz. Nadr b. Şumeyl (ö. 203/818) in *Risâle fi'l-Hurûfi'l-'Arabiyye* adlı eseri[15] ile İbnü's-Sikkît (ö. 244/858)'in *el-Hurûfü'lletî Yütekellemü bihâ fi Ğayri Mevdı'ıhâ* adlı eseri[16] bunların ilk örnekleridir. İbnü's-Sikkît eserinde istiâre ve mecâz gibi lafız-anlam ilişkili konuları ele aldığı gibi, şiir zarûreti ve Arapça kalıplara olan etkisi, lüğavî, telkîbi ve tağlîbî müsennâ ile cemînin müsennâ yerine kullanılması gibi konuları da ele alır.

İbrâhim b. Muhammed b. Sa'dân b. el-Mübârek (ö./) ve Ebû Tâlib el-Haymî (ö. 642/1244)'nin *Hurûfü'l-Kur'ân* adlı eserleri de hurûfü'l-me'ânî grubuna giren örnekler arasındadır[17].

Nadr b. Şumeyl ve İbnü's-Sikkît'in eserlerini Zeccâcî'nin *İ*[18], Ebü'l-Hasen Ali b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994)'nin *Me'ânî'l-Hurûf*[19], Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Velîd b. El-Ureyf (390/1000) ın *Me'ânî'l-Hurûf ve Aksâmühâ*[20], Ebû Abdullah Muhammed b. Câ-

14) Eser Dr. Mahmûd Hüsnî Mahmûd ve Muhammed Hasen Avvâd'ın tahkîk ve takdîmi ile Dâru'l-Furkân li'n-neşr ve't-Tevzî' tarafından 1403/ 1983 yılında Ammân'da neşredilmiştir. Muhakkikler *el-Hurûf* adlı bu eserin tek nüshasının Ürdün Üniversitesi el yazmaları ve vesîkalar merkezinde bulunduğunu ve tahkîkin 280 numaralı bu nüshadan yapıldığını, bütün çaba ve gayretlerine rağmen eserin müellifi, hocaları veya öğrencilerine dâir bir bilgi elde edemediklerini, bunun da sebebinin Ebü'l-Hüseyin'in sarih isminin bilinmemesi olduğunu söyler. Ayrıca elde mevcut bu nüsha, kitabın yazarı veya yazıldığı yıla ait en ufak bir bilgi taşımamaktadır. Ancak tahkîki yapanlar müellifin ilk Arap dilcilerinden biri olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemektedirler. İçerdiği kıymetli bilgiler nedeniyle eserin neşrinin faydadan hâlî olmadığı ve eseri ilim dünyasına kazandırmanın yararlı olacağı düşüncesiyle neşrettiklerini ifade etmektedirler. Ebü'l-Hüseyin el-Müzenî, *el-Hurûf*, tahkîk ve takdîm: Dr. Mahmûd Hüsnî Mahmûd - Dr. Muhammed Hasan Avvâd, Dâru'l-Furkân li'n-Neşr ve't-Tevzî', I. Baskı, Ammân, 1403/1983, Muhakkiklerin önsözü, s. 5.

15) Nadr b. Şumeyl'in bu risâlesi *el-Bulğa fi Şuzûri'l-Lüğa* içerisinde yayınlanmıştır. Bk. s. 159-167.

16) Eser Dr. Ramazân Abdüttevvâb tarafından tahkîk edilerek *"Selâsetü Kütüb fi'l-Hurûf"* içersinde yayınlamıştır. Bk. *Selâsetü Kütüb fi'l-Hurûf*, s. 10-31.

17) İbnü'n-Nedîm, *el-Fıhrist*, 124; es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 185.

18) Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin bu eserini İbnü'l-Hayr el-İşbîlî *Fıhrist*'inde XIII, 339'da zikreder. Ancak İşbilî, kitabın adının *Me'ânî'l-Hurûf* olduğunu söyler. Dr. Hasan Hamza *"Kitâbü Hurûfi'l-Meânî fi Tahkîki Nisbetih ve 'Unvânih"* başlığını taşıyan ve Zeccâcî'nin bu eserinin başlığı ve Zeccâcî'ye aidiyetini konu edinen bir makalesi yayınlanmıştır. Bk. *a.g.m. Mecelletü Mecma'ı'l-Lüğati'l-Ürdünnî*, Sayı: 38/4, (1410/1990), s. 211-239; Yine Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'ye nisbet edilen *Kitâbü Hurûfi'l-Me'ânî ve's-Sıfât* adlı bir eser daha vardır ki bu eser de Dr. Hasan Şâzelî Ferhûd tarafından tahkîk edilmiş ve 1402 /1982 yılında Dâru'l-'Ulûm tarafından neşredilmiştir. Bu kitap yukarıdaki ile aynıdır.

19) Kıftî, *İnbâh*, II, 295; Süyûtî, *el-Buğye*, II, 181; Eserin İstanbul Süleymâniye Kütüphânesi Köprülü Bölümü 1393 no.da bir mecmua içerisinde *Kitâbü'l-Hurûf* başlıklı bir nüshası mevcuttur. Dr. Abdulfettâh Şelebî bu eseri tahkîk etmiş, şâhitlerinin tahrîci, ta'lîk ve takdîmi ile *Kitâbü Me'ânî'l-Hurûf* adı altında yayınlamıştır. Bak. II. Baskı, 1401/1981, Dâru'ş-Şurûk, Cidde.

20) İbn Hayr el-İşbîlî, *Fıhrist*, Kâhire, 1963, III, 320.

fer el-Kazâz (412/1021)'ın *el-Hurûf fi'n-Nahv*[21], İbn Cinnî (h.392/1002)'nin *Sırru Sınâ'ati'l-İ'râb*[22], Herevî (ö. 419/1028)'nin *el-Ezhiyye fî 'Ilmi'l-Hurûf*[23], Ali b. Fudâl b. Ali el-Müşâcî (479/1086)'nin *Şerhu Me'ânî'l-Hurûf*[24], Meydânî (ö. 518/1124)'nin *el-Hâdî fi'l-Hurûf ve'l-Edevât*[25], İbnu's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127)'nin *el-Hurûfü'l-Hamse*[26], Alâaddin b. Ali el-İrbilî (572-631/1176-1234)'nin *Cevâhirü'l-Edeb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab*, Ahmed b. Abdinnûr el-Mâlekî (ö. 702/1302)'nin *Rasfü'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî*[27], Bedrettin Hasan b. Kâsım el-Murâdî (749/1348)'nin *el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî*'si[28] ve harflerle ilgili olarak bu eserler içinde en çok tanınmış olan İbn Hişâm b. Yusuf b. Hişâm el-Ensârî Abdullah (ö. 761/1360)'ın *Muğnî'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'ârîb* adlı eseri izlemiştir[29].

Abdülcelîl b. Feyruz b. el-Hasen el-Ğaznevî'nin de *Me'ânî'l-Hurûf* isimli bir eserinin olduğunu Kâtip Çelebi *Keşfu'z-Zunûn*'unda haber vermektedir[30].

İbnü'l-Kayyim el-Cevzîyye ve Muhammed b. Ebî Bekir el-Hanbelî'nin de *Meânî'l-Edevât ve'l-Hurûf* isimli bir eserinin olduğunu Kâtib Çelebi *Keşfü'z-Zunûn*'unda bildirmektedir[31].

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sîd el-Batalyevsî (444-521/1052-1127)'nin *el-Fark beyne'l-Hurûfi'l-Hamse - ez-Zâ ve'd-Dâd ve'z-Zâl ve's-Sîn ve's-Sâd* adlı eseri[32] birbirine yakın olan bu beş harfin geçtiği kelimelerdeki anlam farklılıklarını ele alır. Eserin tahkîkini yapan Abdullah en-Nâsır, Kettânî'den naklen el-Batalyevsî'nin

21) el-İşbîlî, *a.g.e.*, I, 363.

22) İbn Cinnî (h.392/1002)'nin *"Sırru Sınâ'ati'l-İ'râb"*ı yalnızca anlam harfleri ile ilgili bir çalışma olmayıp mu'cem harflerinden de sözeder. İbn Cinnî bu eserinde harflerin seslerle ilgili özellikleri, harflerin ibdâl, i'lâl, gibi durumlarını da ele alır. Eser Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim Mustafa ve Abdullah Emîn gibi hocaların da tahkîki ile 1954 yılında Mısır'da, Hasan Hindâvî tahkîki ile de 1985 yılında Şam'da Dâru'l-Kalem tarafından neşredilmiştir.

23) Eser, Abdü'l-Mu'în el-Melûhî tarafından tahkîk edilmiş ve Dımaşk Matbûâtü Mecma'ıl-Lüğati'l-Arabiyye tarafından 1391/1971 yılında yayınlanmıştır.

24) Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, Kahire, 1936-1938, XIV/92; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir fi'n-Nahv*, II, 197.

25) Kıftî, *a.g.e.*, I, 122.

26) Kıftî, *a.g.e.*, II, 142.

27) Eser Ahmed Muhammed Harrât tarafından tahkîk edilmiş ve Dımaşk Matbûâtü Mecma'ıl-Lüğati'l-Arabiyye tarafından yayınlanmıştır.

28) Eser 1973 yılında Fahreddin Kabâve ve Muhammed Nedim Fâdıl tarafından tahkîk edilmiştir. Eser bir de 1974-1975 yılları arasında Tâhâ Muhsin tarafından tahkîk yapılmıştır.

29) *Muğni'l-Lebîb* çeşitli şerh ve haşiyeleriyle beraber 1331, 1358 ve 1372 yıllarında Mısır'da, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid tarafından yine Mısır'da, son olarak Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Ali Hamdullah tarafından tahkîk edilerek 1964 yılında iki cilt halinde Dımaşk'da basılmıştır. Bak. Kenan Demirayak- M. Sâdi Çöğenli, *a.g.e.*, 2000, s. 185-186

30) Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1729, ayrıca bk. es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât* , II, 73, 500.

31) Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1729.

32) Eser, Abdullah en-Nâsır tarafından, Batalyevsî'nin hayatı, hocaları, öğrencileri, eserleri ve eserle ilgili bilgilerle birlikte ilk kez 1404/1984 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.

el-Fark beyne'l-Hurûfi'l-Müşkile min Hurûfi'l-Mu'cem adlı bir eserinden daha söz eder. Ancak bunun muhtemel olarak *el-Fark beyne'l-Hurûfi'l-Hamse* ile aynı kitap olduğunu belirtir[33].

İbn Kuteybe (ö. 276/889) ise *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinde harfleri yalnızca Kur'an'daki kullanılışları açısından ele alır[34].

Abdullah Hulûsî'nin *Mübeyyinü'l-Me'ânî alâ Tertîbi Hurûfi'l-Mebânî* adlı eseri de bütün harflerin anlamlarını alfabetik olarak ele alan bir çalışmadır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bunlar diğer nahiv konularına girmeksizin değişik yönleriyle sadece harfleri ele alan çalışmalardır. Bu eserlerin bazılarına ayrıntılı olarak değinmek istiyoruz.

er-Rummânî (296-384/909-994)'nin *Kitâbü Me'ânî'l-Hurûf* adlı eseri harfleri (ühâdî, sünâî, sülâsî gibi) sayılarına göre yine alfabetik olarak ele almakta ve her bir anlam harfini açıklamaktadır[35]. İsmâîl Şelebî'nin ifadesine göre Rummânî'nin bir de *Şerhu'l-Elif ve'l-Lâm li'l-Mâzinî* adında Mâzinî'nin *Kitâbü'l-Elif ve'l-Lâm* adlı eserine yazdığı bir şerhi vardır[36].

er-Rummânî'nin *Menâzilü'l-Hurûf* adlı eseri de anlam harflerini ele alan 25 sayfalık küçük bir kitapçıktır. Rummânî, seçtiği harf ve edatların en meşhur anlamlarını ve kullanılışlarını ele alarak diğer kitaplarda olduğu gibi her bir anlam için örnekler verir[37].

el-Herevî'nin *Kitâbü'l-Ezhiye fî 'Ilmi'l-Hurûf* adlı eseri ise özellikleri bakımından Rummânî'nin *Menâzilü'l-Hurûf*'una çok benzer. Fakat daha çok harf ve edatla daha çok şahidi ele almış ve bunların kullanılışları hakkında daha geniş bilgiler vermiştir[38].

Alâaddin b. Ali el-İrbilî tarafından telif edilen *Cevâhirü'l-Edeb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab* isimli bu eser anlam harflerini harf sayısı esasına göre ele alan (önce tek harfliler, sonra iki sonra üç) kıymetli bir çalışmadır[39].

el-Mâlekî'nin *Rasfü'l-Mebânî*'si de anlam harflerini alfabetik sıralamaya göre ele alır[40]. el-Murâdî (749/1348)'nin *el-Cene'd-Dânî* adlı eseri de anlam harfleri konusunda

33) Bk. Batalyevsî, *a.g.e.*, s. 37-38.

34) Ahmed Sakr tarafından şerh edilen bu eser, Dâru't-Türâs yayınları arasında neşredilmiştir.

35) Rummânî'nin bu eseri, Dr. Abdülfettâh İsmâîil Şelebî tarafından yapılan tahkîk, şâhidlerinin tahrîci, kitaba yazdığı bir mukaddime ve Rummânî'nin kısa hayat hikâyesi ile birlikte Cidde'de 1401/1981yılında Dâru'ş-Şurûk yayınları arasında neşredilmiştir.

36) Bk. Rummânî, *a.g.e.*, s. 17.

37) Eser Bağdad'da basılmıştır.

38) Eser Abdulmü'în el-Mellûhî tahkîki ile 1971 yılında Şam'da Terakkî Matbaası'nda basılmıştır.

39) Eser ilk kez Ali Nâil ve Şeyh Hasan b. Ebû Ziyâd tashîhi ile 1294/ yılında neşredilmiş, sonra Muhammed Mehdî Hasan el-Horasan tarafından 1389/1970 yılında ikinci kez yayınlanmıştır. Eser en son Emîl Bedî' Ya'kûb tahkiki ile 1412/1991 yılında Beyrut'ta Dâru'n-Nefâis yayınları arasında neşredilmiştir.

40) Mâlekî'nin bu eseri Dr. Ahmet Harrât'ın da tahkîki ile 1394/1974 ve 1405/1985 de Beyrut'ta basılmıştır.

sıkça mürâcaat edilen ve izleyenleri tarafından kaynak gösterilen kıymetli bir eser olarak bizlere ulaşmıştır[41].

İbn Hişâm ise *Muğnî'l-Lebîb* adlı eserini iki kısma ayırmış, birinci kısımda harf ve edatları ele alarak bunları alfabetik olarak tertip etmiş, her harf ve edata ayrı bir bâb tahsîs etmiş, bunlarla ilgili hüküm ve şevâhidi vermiş, ikinci kısımda ise şibih cümleler, zikir, hazf, i'rab hataları gibi üzerinde hataya düşülen bazı dil konularını işlemiştir.

II- Yalnızca Tek Bir Harfi Ele Alan Çalışmalar.

Yalnızca tek bir harfi ele alan çalışmalar başlıklı bu bölümde ele alacağımız *el-Lâmât*, *el-Hâ'ât*, *el-Elifât* ve *el-Elif ve'l-Lâm* çalışmaları da yine ilk dönem harfler konusunda yapılan çalışmaların en önemli örneklerindendir. Genel olarak harfleri ele alan eserler kadar yaygın olması nedeniyle bu gruba giren çalışmaları ayrı bir başlık altında ele almayı uygun gördük.

Bunlardan ilki İbnü'n-Nedîm'in *el-Fıhrist* ve Kıftî'nin *İnbâhü'r-Rüvât*'ındaki beyânına göre Kisâî'nin *el-Hâ'ât* adlı eseridir[42]. Aynı isimle eser veren diğer bir müellif de Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî olmuştur. Ancak el-Enbârî'nin eserinin adı *el-Hâ'ât fî Kitâbillahi 'Azze ve Celle*'dir[43]. Bu gruptaki dikkat çekici çalışmalardan biri de lâm harfinin bütün kullanımlarının şiir, ayet, hadis ve Arap mesellerinden örneklerle ayrıntılı olarak anlatıldığı *Kitâbü'l-Lâmât* çalışmalarıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu isimle eser veren 10 tane müellif vardır. Bunların başında ise Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)'nin *Kitâbü'l-Lâmât*'ı gelmektedir[44]. Bunları Ebû'l-Hâdî el-Fudaylî[45], Dâvud b. Ebî Tayyibe[46], İbn Keysân (ö. 299/911)[47], Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım el-Enbârî (ö. 328/940)[48], Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/948)[49] ve İbn Fâris (ö. 395/1005)'in[50]

41) Eser Dr. Fahreddin Kabâve ve Muhammed Nedim Fâdıl tahkîki ile 1413/1992 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.

42) İbnü'n-Nedîm, el-Fıhrist, s. 104; Kıftî, *İnbâhü'r-Rüvât*, II, 271.

43) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 104; Kıftî, *İnbâhü'r-Rüvât*, III, 204, 208.

44) Kıftî, *a.g.e.*, I, 35.

45) Eser, 1985 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Kalem tarafından neşredilmiştir.

46) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 54.

47) Kıftî, *a.g.e.*, III; 59.

48) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 118; Kıftî, *a.g.e.*, III; 208.

49) Eseri, Muhsin Mehdî tahkîk etmiş, Beyrut'ta Dâru'l-Meşrık tarafından yayınlanmıştır. Eserin bir de Mâzin el-Mübârek tarafından yapılan neşri vardır. Zeccâcî'nin *Kitabu'l-Lâmât*'ı ile ilgili olarak tarafımızdan yapılan "Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî ve Kitâbü'l-Lâmât'ı" isimli bir de makale çalışması mevcuttur. Bk. a.g.m., *Nüsha- Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, yıl, 2001, sayı, 2, s. 136-148.

50) İbn Fâris'in *Kitâbü'l-Lâmât*'ı Şâkir el-Fehhâm takdim ve tahkîki ile Dımaşk *MMLA* dergisi 48. sayısının 3. cüzünde 757-801 sahifeleri arasında yayınlanmıştır; Eserin ayrıca G. Bergsträsser (*Islamica*, I/1) tarafından yapılan neşri de mevcuttur. Hüseyin Tural, İbn Fâris, *DİA*, XIX/480; Şâkir Fehhâm, Ahmed b. Fâris'in *"Makâletü Kellâ vemâ Câe minhâ fî Kitâbillâh"* adlı bir makalesinden söz eder. (Şâkir Fehhâm, *Kitâbü'l-Lâmât*, s. 763.) *"Kellâ"* edatının yapısı ve anlamlarıyla Kur'an'da kullanıldığı yerlerden bahseden bu risâle Abdülazîz el-Meymenî er-Râcekûtî tahkîki ile *Selâsü Resâ'il* içersinde 1344/1925 yılında Kahire'de Selefiye Matbaası tarafından yayınlanmıştır. Hüseyin Tural, İbn Fâris, *DİA*, XIX, 480.

el-Lâmât'ları izlemiştir. Ebü'l-Hasen el-Ahfeş ve Muhammed b. Saîd'in de *Lâmât*'la ilgili birer eseri vardır. Ancak her iki müellifin de eserinin adı *el-Lâmât fî'l-Kur'ân*'dır[51].

Lâmâtlardan sonra üzerinde en çok durulan harfler olarak *Elifât* ve *el-Elif ve'l-Lâm* çalışmaları da dikkat çekmektedir. İbnü'n-Nedîm'in beyânına göre *Elifât* isimli ilk çalışmayı İbn Keysân'ın hocası Ebû Bekr Muhammed b. Osmân b. el-Ca'd yapmıştır[52]. Onu Ebû Bekr Muhammed b. El-Kâsım el-Enbârî (ö. 328/940), İbn Hâleveyh (ö. 370/980)[53] ve Rummânî (ö. 384/994)[54]nin *el-Elifât* adlı çalışmaları izlemiştir. el-Enbârî'nin ayrıca *Şerhu'l-Elifât* isimli bir eseri daha vardır ki o da yukarıda sözedilen *el-Elifât* isimli eserinin şerhidir[55].

el-Elif ve'l-Lâm isimli ilk çalışmayı Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 236/850) yapmıştır[56]. Mâzinî'yi yine *el-Elif ve'l-Lâm* adlı eserleriyle Ebû'l-Berekât el-Enbârî (ö. 577/1181)[57] ve Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1232)[58] izlemiştir. Rummânî'nin de *Şerhu'l-Elif ve'l-Lâm* adlı bir eserinin olduğunu yine İbnü'n-Nedîm'den öğrenmekteyiz[59].

Yalnızca tek bir harf veya edatı ele alan çalışmalar konusunda bu sayılanlar dışında diğer harflerle ilgili çalışmalar da mevcuttur. Örneğin İbnü'l-Berrî (ö. 582/1186)'nin *Risâle fî Lev el-İmtinâ'* adlı risâlesi bunlardan biridir. İbnü'l-Berrî bu risâlede şartın olumsuzluğundan dolayı cevabın da olumsuzluğunu ifade eden "Lev" edatının kullanımları ile ilgili izahlarda bulunur[60]. Lev edatı hakkında risâle yazan bir diğer müellif de İbnü'l-Hâcib olmuştur. İbnü'l-Hâcib'in risâlesi İbnü'l-Berrî'nin risâlesine oranla daha geniş ve kapsamlıdır[61].

İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1533)'nın *el-Fark beyne min et-Teb'îdıyye ve min et-Tebyînîyye* adlı risâlesi de yine tek bir harfi ele alan çalışmalardan biridir. İbn Kemâl bu risalesinde "min et-teb'îdıyye" ve "min el-beyâniyye" arasındaki farkları ele alır[62].

---

51) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 54, 60, 90.

52) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 128.

53) Bu eser Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından tahkîk edilerek Irak *Mecelletü'l-Mevridi'l-Irâkıyye* 11. cilt 1., 2. ve 3. sayılarında 1982 yılında yayınlanmış, daha sonra yine aynı muhakkikin tahkîkiyle Riyad'da Mektebetü'l-Meârif tarafından kitap olarak neşredilmiştir.

54) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 101; Kıftî, *a.g.e.*, II, 295.

55) Bu şerh Ebû Mahfûz el-Kerîm Ma'sûmî tahkîki ile Dımaşk *MMLA* 34. cilt 1378/1959 yılında 273-390 ile 447-462 sahifeleri arasında yayınlanmıştır.

56) Kıftî, *a.g.e.*, I, 247.

57) Kıftî, *a.g.e.*, II, 170.

58) Kıftî, *a.g.e.*,II, 194.

59) İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 101.

60) İbnü'l-Berrî'nin bu risâlesi Dr. Sâlih Dâmin Hâtim tahkîki ile *Mecelletu Mecme'ı'l-Lüğati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünnî*'de (s. 209-219) yayınlanmıştır.

61) İbnü'l-Hâcib'in bu risâlesi *"Kitabü'l-Emâlî en-Nahviyye"* adlı eserinin sonunda ek olarak yayınlanmıştır. Bk. İbnü'l-Hâcib, *a.g.e.*, nşr. Dr. Adnân Sâlih Mustafa, Dâru's-Sekâfe, Katar, 1406/1986, s. 321-327.

62) İbn Kemâl'in bu risâlesi Muhammed Hüseyin Ebû'l-Futûh tahkîki ile *"Selâsü Resâ'il fî'l-Lüğa"* içerisinde 1993 yılında Mektebetü Lübnân tarafından Beyrut'ta 117-159 sahifeleri arasında neşredilmiştir. Eserde yine İbn Kemal'e ait iki risâlenin daha tahkîkli neşri vardır. Bunlar ise *"Risâle fî*

Bunlardan başka Takıyyüddîn Ali b. Abdülkâfî es-Sübkî (683-751/1284-1350)'nin *Min Resâili's-Sübkî en-Nahviyye* adlı eseri içinde yayınlanan *Neylü'l-'Ulâ fi'l-Atfi bi-Lâ* adlı risâlesi lâ harfinin atıf hâlindeki durumunu izah eder[63].

Bu konudaki oldukça ilgi çekici çalışmalardan biri de Salâhaddin Halîl b. Ahmed Keykeldî el-Alâî (ö. 694-761/1295-1360)'nin *el-Fusûlü'l-Müfîde fi'l-Vâvi'l-Mezîde* adlı eseridir. Adından da anlaşılacağı üzere vav harfinin kullanımlarını ayrıntılı olarak ele alan bu eser, vav harfinin çeşitleri, nahivdeki kullanılışları, usul, fıkıh, tefsir, hadis ve belâgat ilimlerindeki kullanımlarını son derece ayrıntılı olarak açıklayan bir çalışmadır[64].

Yalnızca tek bir harfi ele alan çalışmalar içersinde üzerinde en çok durulan ve gerek risâle gerekse kitap olarak en fazla çalışma yapılan harflerden biri de dâd harfi ve bu harfin benzer diğer harflerle (sâd, zây, zâl ve sin) olan farklılıkları ve telaffuz keyfiyetlerinin ele alındığı Furûk kitapları olmuştur. Öyle ki sırf bu konuya özgü klasik çalışmaların sayısı 30'a yakındır. Bunlar Ahmed b. İbrâhim b. Ebî Âsım (ö. 318/930)'ın *ed-Dâdu ve'z-Zâ'*[65], Ebû 'Amr Muhammed b. Abdülvâhid (Bu 345/956 yılında ölen zâhid olabilir.)'in *Kitâbü'd-Dâd vez-Zâ*[66], Ebû'l-Kâsım İsmâil b. 'Abbâd (ö. 385/995)'ın *el-Fark beyne'd-Dâd ve'z-Zâ'*[67], Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Ferec b. Ahmed el-Kaysî es-Sakallî'nin *el-Fark beyne'd-Dâd ve'z-Zâ'*[68], Ebû'l-Fehd en-Nahvî'nin *Kitâbü'z-Zâ ve'd-Dâd ve'z-Zâl ve's-Sîn ves-Sâd'*[69], Ebû Abdullah Muhammed b. Câfer el-Kazâz (ö. 412/1021)'ın *ed-Dâd ve'z-Zâ'*[70], (449/1057 da ölen Ebü'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin muasırı) Ebü'l-Kâsım Müreccâ b. Kevser'in *Kitâbü'd-Dâd ve'z-Zâ'*[71], Kâsım b. Ali el-Harîrî (ö. 516/1122)'nin *Manzûmetü'z-Zâ'ât*[72], Ebû Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127)'nin *Kitâbü'l-Fark beyne'l-Hurûfi'l-Hamse ez-Zâ ve'd-Dâd ve'z-Zâl ve's-Sâd ve's-Sîn*[73], İbn Hamîde Muhammed b. Ali b. Ahmed Ebî Ubeydullah el-Hulî (ö. 550/1155)'nin *el-Fark beyne'd-Dâdi ve'z-Zâ'*[74], Nebe' b. Muhammed b. Mahfûz Ebû'l-Beyân el-Kureşî ed-Dımeşkî (ö.551/1156)'nin *Manzûme fi's-Sâd ve'd-Dâd*[75], Ebû Nasr

Tahkîki Vad'ı Kâde" (s. 5-97 arası) ve *"Risâle fi Beyâni Mâ İzâ Kâne Sâhıbü 'Ilmi'l-Me'ânî Yüşârikü'l-Lüğaviyye 'an Müfredâti'l-Elfâz"* (s. 161-195) başlıklı risâlelerdir.

63) Eser ilk kez Ezher hocalarından Cemal Abdülatîf Muhaymer'in takdîm ve tahkîki ile 1409/ 1989 yılında neşredilmiştir.

64) Eser Dr. Hasan Mûsâ eş-Şâir tahkîki ile 1410/1990 yılında Dâru'l-Beşîr tarafından Ürdün'de neşredilmiştir.

65) Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, I, 372.

66) Bu eserin bir el yazma nüshası İstanbul Lâleli Kütüphanesi nr. 3141'de mevcuttur.

67) Eser Şeyh Muhammed Hasan Âl Yâsin tahkîki ile Bağdad'da 1377/1958 yılında yayınlanmıştır.

68) Eserin bir el yazma nüshası Irak Müzesi Kitaplığında nr. 1063'de kayıtlıdır. İbn Mâlik, *el-el-İ'tizâd*, Giriş Kısmı, s. 8.

69) İbn Hayr el-İşbîlî, *Fıhrist*, s. 363.

70) Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 71; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, VI, 471; İbn Hayr, *Fıhrist* 362-363.

71) Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, VII, 159; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 283.

72) Süyûtî, *el-Müzhir*, II, 286-288.

73) İbn Hayr, *Fıhrist*, 363.

74) Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, VII, 41.

75) Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, VII, 204.

Muhamed b. Ahmed b. el-Huseyn b. Mahmûd el-Furûdî (ö. 557/1162)'nin *Urcûze fi'z-Zâ ve'd-Dâd*[76], İbnü'd-Dehhân en-Nahvî Saîd b. el-Mübârek (ö. 569/1173)'in *el-Ğunyetu fi'd-Dâd ve'z-Zâ'*[77], Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ali b. İbrâhim el-Kâtib (ö. 597/1201)'in *Kasîde fi'l-Fark beyne'z-Zâ ve'd-Dâd*[78], Muhammed b. Neşvân el-Himyerî (ö. 610/1213)'nin *Muhtasar fi'l-Furûk beyne'd-Dâd vez-Zâ'*[79], Ali b. Yûsuf b. İbrâhim b. Abdulvâhid Ebî'l-Hasen el-Kıftî (ö. 646/1248)'nin *Kitâbü'd-Dâd vez-Zâ (Mâ İştebehe fi'l-Lafz ve'htelefe fi'l-Hatt)*'[80], İbn Mâlik (ö. 672/1273) 'in *el-İ'timâd fi Nezâ'iri'z-Zâ ve'd-Dâd*[81], *el-İ'tizâd fi'l-Farkı Beyne'z-Zâ ve'd-Dâd*[82] ve *Urcûzetü'l-Fark beyne'd-Dâd vez-Zâ'* adlı eserleri[83], Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn İbnü Berrî (ö. 730/1330)'nin *Zikrü'z-Zâ 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*[84], Abdullah b. Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kûfî el-Hemedânî (ö. 745/1344)'nin *Şerhu 'Umdeti'l-Kur'ân fi'l-Fark beyne Tâ'âti'l-Kur'ân*'[85], Ebû Hayyân el-Endelûsî en-Nahvî (ö.745/1344)'nin *el-İrtizâ fi'l-Fark beyne'd-Dâd ve' ve'z-Zâ'*[86], Hasan b. Kâsım el-Murâdî (ö. 749/1348)'nin *Manzûme fi'z-Zâ' ve'd-Dâd*[87] ve Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Câbir el-Endelüsî el-Hivârî (ö. 780/1378)' nin *Manzûme fi'z-Zâ' ve'd-Dâd*[88] adlı eserleridir.

Bu konuda eser veren çağdaş dilcilere örnek olarak da Hüseyin Tural ve Tâhâ Muhsin, Korkis Avvâd'ın *el-Mebâhisu'l-Lüğaviyye fi Müellefâti'l-Lüğaviyyîne'l-Irâkıyyîn el-Muhdesîn* adlı eseri, s. 71-75'den naklen zikrettikleri[89] Ca'fer b. Muhammed el-A'recî (ö.1918)'nin *Şerhu Kasîdeti'l-Harîrî fi'z-Zâ'*, yine aynı müellifin *el-Manzûmetü'l-Müstetrefe fi'z-Zâ ve'd-Dâd* ve *el-Manzûmetü'n-Nizâmiye fi'z-Zâ ve'd-Dâd* adlı iki eseri, Ahmed 'Izzet el-A'zamî (ö.1936)'nin *Faslu'l-Kazâ fi'l-Fark beyne'd-Dâd ve'z-Zâ'i*[90],

76) Eserin İstanbul Süleymâniye Kütüphânesi Köprülü Bölümü 1393 nr.lı mecmua içersinde 97-100 sahifeleri arasında yer alan bir el yazma nüshası vardır.

77) Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 241.

78) Eserin el yazma bir nüshası, İstanbul Süleymâniye Kütüphânesi Hüsrev Paşa bölümü 954 nr.lı mecmua içerisinde (s. 31-33) mevcuttur.

79) Eser Şeyh Muhammed Âl Yâsin tahkîki ile 1380/1961 yılında Bağdad'da neşredilmiştir.

80) Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 483.

81) Eserin bir nüshası Dımeşk'de mevcuttur. İbn Mâlik, *el-İ'tizâd*, Giriş Kısmı, s. 8, 10.

82) Eser Hüseyin Tural ve Tâhâ Muhsin'in tahkîk ve takdîmleri ile 1391/1972 yılında Necef'de yayınlanmıştır. Eserin takdîm kısmında konu ile ilgili yukarıda da sıraladığımız eser adları verilmiştir.

83) Bağdad Vakıflar Kütüphânesi (Mektebetü'l-Evkâf) 5761 nr.lı mecmûa içersinde bu eserin bir el yazma nüshası mevcuttur.

84) Eserin el yazma bir nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kitaplığı 2740 nr.lı mecmûa içersinde (s. 19-22) mevcuttur.

85) Eserin Bağdad'da Vakıflar Kütüphânesi (Mektebetü'l-Evkâf) 6097 nr.lı mecmûa içersinde bir el yazma nüshası vardır.

86) Ebû Hayyân'ın, İbn Mâlik'in *el-İ'tizâd*'ından özetlediği bir risale olan bu çalışma 1380/1961 yılında Şeyh Muhammed Âl Yâsin tahkîki ile yayınlanmıştır. İbn Mâlik, *el-İ'tizâd*, s. 10.

87) Eseri Brockelmann *"Târihu'l-Edebi'l-Arabî"*sinde zikretmiş ve Ribat'ta bir el yazma nüshasının bulunduğunu belirtmiştir. Bk. *Zeyl*, II, 16.

88) Eserin İstanbul Süleymâniye kütüphânesi Hasan Hüsnü Paşa kitaplığı 91 nr.lı mecmûa içersinde 102 beyit içeren bir el yazma nüshası mevcuttur.

89) İbn Mâlik, *el-İ'tizâd*, Giriş Kısmı, s. 11.

90) Eser, H. 1328 yılında Bağdad'da neşredilmiştir.

Tâhâ er-Râvî (ö.1946)'nin *Risâle fi'd-Dâd ve'z-Zâ'*[91] ve Muhammed Rıza b. Hâdî b. Abbâs (ö. 1946)'ın *Risâle fi'l-Fark beyne'd-Dâd ve'z-Zâ'*[92] adlı eserlerini de zikredebiliriz.

Dâd harfi ile ilgili tesbit ettiğimiz çalışmalardan biri de Saçaklı Zâde Muhammed el-Mer'aşî (ö. 1150/1737)'nin *Keyfiyyetü Edâ'i'd-Dâd* adlı risâlesidir[93].

III-Harflerle İlgili Modern Çalışmalar:

Harflerle ilgili modern çalışmalar başlığı altında son dönemlerde yapılan çalışmalardan bazı örnekler verilecektir. Bu çalışmalara örnek olarak şunları zikredebiliriz:

Fethullah Sâlih Mısrî'nin *el-Edevâtü'l-Müfide li't-Tenbîh fî Kelâmi'l-'Arab* adlı eseri tenbih ve nidâ harflerini ayrıntılı olarak ele alan modern çalışmalardan biridir[94].

Sâdık Halîfe Râşid'in telif etmiş olduğu *Devrü'l-Hurûf fî Edâ'i Ma'ne'l-Cümle* adlı eseri de bunlardandır. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde harfin tarifi, nahvî siyâkta harflerin yeri, harflerde ziyâdelik, hazf, takdir konuları, ikinci bölümde harflerde ziyâdelik ve manaya olan etkisi konuları, üçüncü bölümde ise harflerde zıtlık ve tazmin konuları gibi bazı lüğavî olguları ele alınmaktadır[95].

Raûf Cemâleddin'in *el-Menhel fî Beyâni Kavâ'idi 'Ilmi'l-Hurûf*[96] adlı kitabı da modern çalışmalardan biridir. Eser harfin tanımı, sayısı, çeşitleri, harflerin mahreçleri, sıfatları, harflerde idğam, ibdâl, ziyâdelik, harflerin telaffuz keyfiyeti, işmâm, vakıf gibi konuları ele alır.

Muhammed Saîd Esîr- Bilâl Cüneydî'nin hazırladıkları ıstılah sözlüğü niteliğinde bir çalışma olan *eş-Şâmil* ise harf sırasına göre tüm harflere yer verirken edatlara da oldukça geniş yer vermekte ve gramer konularını da ele almaktadır[97].

Emil Bedî' Ya'kûb tarafında telif edilen ve alfabetik sıralama esasına esasına göre harf ve edatları ele alan bir ansiklopedik çalışma olan *Mevsû'atü'l-Hurûf fî'l-Lüğati'l-'Arabiyye*[98] "Meâni'l-Hurûf" türünün yeni dönemdeki örneklerindendir.

Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî'nin *el-Hurûfü'l-'Âmile fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri ise, adından da anlaşılacağı gibi Arap Dilinde amel eden anlam harflerinin Kur'an'daki kullanımlarını inceleyen bir doktora çalışmasıdır. Eser giriş üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır[99].

91) Eserin bir el yazma nüshası Bağdad'da müellifin oğlu Hâris Tâhâ er-Râvî'nin kitaplığında mevcuttur. Bk. İbn Mâlik, *el-İ'tizâd*, Mukaddime kısmı, s. 11.

92) Eser, *Mecelletü'l-Mürşidi'l-Bağdâdiyye* dergisi 4. sayısında yayınlanmıştır. İbn Mâlik, *el-İ'tizâd*, Giriş Kısmı, s. 11.

93) Risâle Hâtim Sâlih Dâmin tahkîki ile Dımaşk *MMLA* dergisi yıl 1416/1995, 70. sayı 4. cüzünde 640-657 sahifeleri arasında yayınlanmıştır.

94) Eserin I. Baskısı 1408/ 1987 yılında Mansûra'da yapılmıştır.

95) Eser 1996 yılında Menşûrâtü Câmiati Kâryunus tarafından Bingâzi'de neşredilmiştir.

96) Kum, 1405/1985.

97) Eserin I. Baskısı, 1981 yılında, II. Baskısı ise 1985 yılında Beyrut'ta yapılmıştır.

98) Beyrut 1988.

99) Eserin ilk baskısı 1986 yılında Mektebetü'n-Nahdati'l-Arabiyye tarafından Beyrut'ta yapılmıştır.

Ahmed Tâhir Haseneyn- Nerîman Nâilî el-Varrâkî'nin hazırlamış oldukları *The Connectors in Modern Standard Arabic (Edevâtü'r-Rabt fi'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsıra)* ise, Arapça'daki tüm bağlaçları kullanım özelliklerini de dikkate alarak 27 ünite içerisinde ele alan bir ders kitabıdır. Eserin dili İngilizcedir. Eser Kahire'deki Amerikan Üniversitesinde ders kitabı olarak okutulmaktadır[100].

Bu sayılanlara Seyyid Mersâ İbrâhim el-Beyyûmî'nin *Fethu'l-Habîr fi Edevâti't-Tefsîr*[101] adlı eseri ile Anton Kikano'nun *el-Muncid fi'l-Hurûf*[102] adlı çalışmasını da ekleyebiliriz[103]. Bunlar konuyla ilgili olarak bizim tespit edebildiğimiz yayınlardan bazılarıdır. Hiç kuşkusuz harfler konusundaki modern çalışmaların bunlarla sınırlı olduğu söylenemez.

Konuyla ilgili olarak Türkiye'de de bazı çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Örneğin Mehmet Çelen'in Arapça'daki tüm harf ve edatları lügavî ve filolojik açıdan ele aldığı *Arapça'da Edatlar*[104] isimli kitabı ile Hasan Akdağ'ın isim, fiil ve harf ayırımı yapmaksızın alfabetik sıraya göre tüm edatları ele aldığı *Arap Dilinde Edatlar*[105] adlı eseri son dönemde Meânî'l-Hurûf türü ile ilgili olarak Türkiye'de yapılan ilk çalışmalardandır. Bu çalışmaları Hüseyin Yazıcı'nın, Arapça'daki tüm harf ve edatları kullanıldıkları yapılarla birlikte ele aldığı *Arapça'da Bağlaçlar ve Yapılar*[106] adlı çalışması ile Selâmi Bakırcı - M. Sâdi Çöğenli'nin *Arapça Edatlar Sözlüğü*[107] izlemiştir.

Sonuç

Arapça'da harfler konusu genel nahiv kaynakları içersinde ele alındığı gibi daha ilk dönemlerden itibaren müstakil çalışmalar içersinde de ele alınmaya başlanmıştır. H. III. asırdan itibaren gelişmeye başlayan bu çalışmaların müteakip beş asır içersinde hızla geliştiği ve bu konuda oldukça zengin bir literatür meydana geldiği görülür. Sadece harfler konusunu ele alan çalışmalara paralel olarak gelişen bir diğer çalışma türü de yalnızca tek bir harfe yönelik çalışmalar olmuştur. Netice itibariyle harfler konusunda yapılan çalışmaları: a-Genel olarak harfleri ele alan çalışmalar b-Yalnızca Kur'ân harflerini ele alan çalışmalar c-Sadece bir harfi veya edatı ele alan çalışmalar olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür. Bu noktada diğerleri kadar yaygın olmamakla birlikte Kur'an harflerinden yalnızca bir harf veya edatı ele alan çalışmaların mevcudiyeti de bir gerçektir.

100) Eser yayınlandıktan sonra Türkiye'de de aynı konudaki bazı çalışmaların hazırlanmasında esas alınmıştır. Şener Şahin ve Hüseyin Günday'ın eseri esas alarak hazirlamış oldukları *Arapça'da Edatlar* (Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000) ve yine aynı kitabı esas alarak tarafımızdan hazırlanan *"Arapça'da Bağlaçlı Cümle Yapıları"* (Samsun 2003) bunlara örnek olarak zikredilebilir.

101) Kahire, 1407/1987.

102) Beyrut, 1986.

103) Kenan Demirayak-M. Sâdi Çöğenli, *a.g.e.*, s. 197.

104) İstanbul 1981.

105) Konya, 1984.

106) Eser 1996 ve 1998 yıllarında Dağarcık Yayınları tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır.

107) Erzurum, 2000.